

ВИМІРЮВАННЯ ПРАВОСПРОМОЖНОСТІ В ЕМПІРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Шпікер М. В.,

аспірантка кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-0535-6068

m.shpiker@gmail.com

Стаття присвячена огляду підходів до концептуалізації та операціоналізації правоспроможності, котра визначається як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення питань, пов'язаних із правом. Здійснено розрізнення правоспроможності з іншими дотичними поняттями, такими як правова грамотність або обізнаність, правове успроможнення та правова свідомість. Стаття узагальнює основні аспекти правоспроможності та їх прояви: знання, установки, навички та ресурси, які дослідники радять розглядати окремо на кожному етапі вирішення правового питання, а також на базовому рівні та рівні специфічної проблеми. Наголошується, що правоспроможна особа повинна бути здатною не лише вирішувати, але й упереджувати виникнення проблем, котрі мають правовий вимір.

У статті також узагальнена міжнародна практика застосування поняття правоспроможності в опитуваннях на соціально-правову тематику. Сам концепт почав з'являтися в опитуваннях щодо правових потреб лише останніми роками, але окремі його аспекти, як-то правові знання, ставлення до системи правосуддя чи впевненість у власній здатності добитися справедливості у спорах, досліджувалися й раніше. Попри велику кількість даних з різних країн, нині в літературі описано небагато статистично підтверджених закономірностей, які саме правові знання, установки, навички та ресурси найбільше пов'язані з вищими шансами досягти успішного результату щодо правової проблеми. Також бракує напрацювань з вимірювання правових навичок саме у правовому контексті та інформації, яку роль відіграють різні складники правоспроможності на різних етапах вирішення проблеми і які індикатори підходять для вимірювання цього концепту на базовому та на специфічному для проблеми рівні в тому чи іншому суспільстві. Окремим методологічним викликом є необхідність враховувати величезне різноманіття правових ситуацій та спорів, з якими люди мають справу у повсякденному житті.

Ключові слова: правоспроможність, правові проблеми, правова обізнаність, фактори успішної реалізації прав, правосуддя, методологія соціологічних досліджень, вимірювання, соціальна нерівність, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Впродовж останнього десятиліття в англійськомовних публікаціях із соціально-правової тематики набув поширення концепт правоспроможності (legal capability). Правоспроможність розглядається як один із вимірів доступу людей до правосуддя (Open Society Foundations, 2019), а також як мета й водночас показник ефективності громадської правової просвіти (Wintersteiger, 2015). Концепт має чималий прикладний потенціал, оскільки сфокусований на тих чинниках, котрі роблять людину здатною застосовувати правові інструменти для захисту своїх інтересів, упереджувати та вирішувати правові проблеми. Отже, визначення того, що таке правоспроможність і як вона виявляє себе на практиці у різних груп людей, уже вказує на напрям дій, які можуть здійснюватися для посилення правової захищеності громадян.

Якщо щодо визначення правоспроможності серед дослідників спостерігається відносний консенсус, то загальноприйнятий підхід до її вимірювання поки що відсутній. У нещодавніх дослідженнях, проведених у Великобританії та Австралії, здійснювалися спроби виокремити показники правоспроможності та встановити зв'язок між цими показниками і досвідом людей, що вирішують питання правового характеру у повсякденному житті, але результатам цих досліджень бракує узагальнення

та аналізу з точки зору пошуку кращих методологічних рішень. В Україні концепт правоспроможності протягом останніх років почав з'являтися у житку осіб та організацій, котрі пов'язані із наданням правової допомоги та правової інформації населенню, проте в науковій літературі він не висвітлювався.

Мета статті – здійснити огляд підходів до концептуалізації та операціоналізації правоспроможності у закордонних публікаціях, виокремити основні проблеми, пов'язані з її вимірюванням, та визначити подальші напрями роботи над адаптацією цього концепту для емпіричних соціально-правових досліджень.

Концептуалізація правоспроможності. Правову спроможність зазвичай визначають як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення питань, пов'язаних із правом (Jones, 2010). Правоспроможність стосується здатності людей розуміти, коли вони зіштовхуються з проблемою, що має правовий вимір, знаходити правову інформацію та вживати необхідних заходів, щоб вирішити цю проблему (Brousalis, 2016), в тому числі тих, що не передбачають залучення системи правосуддя чи правоохоронних органів. Розвитку цього концепту сприяла діяльність британських організацій, котрі займаються питаннями громадської правової просвіти і ставлять за мету саме підвищення правоспроможності громадян (Wintersteiger, 2015; PLEAS Task Force, 2007). Теоретичним базисом є так званий «підхід на основі можливостей» (capability approach) економіста Амартії Сена, ідея якого полягає у тому, що для визначення рівня людського розвитку та благополуччя у суспільстві потрібно зрозуміти, яких бажаних для неї станів та видів діяльності людина фактично спроможна досягти (а не лише має на це формальне право), і які передумови (можливості, свободи) для цього потрібні (Jones, 2010).

Різні дослідники пропонують різні аспекти правоспроможності, проте в їхніх підходах є багато спільного: зокрема, вони передбачають, що правоспроможна людина повинна мати певний рівень обізнаності щодо правових питань та доступних правових послуг, здатність ідентифікувати правовий вимір ситуації, зрозуміти та скористатися механізмами вирішення проблеми; окрім цього, вона мусить мати неспецифічні для правової сфери навички та особистісні характеристики, такі як уміння планувати та керувати своїми справами, вміння ефективно спілкуватися, впевненість у собі та емоційна стійкість (Pleasence & Balmer, 2019). У контексті правопросвітництва підвищення правоспроможності людей означає, що необхідно не лише надавати охочим інформацію про їхні законні права, обов'язки та юридичні процедури для захисту прав, але й навчати їх розпізнавати правові ситуації у повсякденному житті, підвищувати довіру до правової системи та надавачів юридичних послуг, розвивати навички ефективної та впевненої комунікації щодо питань права, пошуку та критичного осмислення відповідної інформації тощо.

Для концептуалізації правоспроможності необхідно здійснити розрізнення з декількома іншими дотичними поняттями, такими як «правове успроможнення» (legal empowerment), «правова грамотність» (legal literacy), «правова свідомість» (legal consciousness) та «правова обізнаність» (legal awareness).

Комісія з питань розширення правових можливостей бідних визначає правове успроможнення як «процес системних змін, за допомогою яких бідні та соціально виключені люди зможуть використовувати закон, правову систему та юридичні послуги для захисту та просування своїх прав та інтересів як громадян та суб'єктів економічної діяльності» (Masser, 2008, p. 4). Передусім успроможнення сфокусоване на вразливих категоріях населення, спрямоване на забезпечення доступу до правових важелів для тих, кому його бракує, та має на меті покращення життєвого становища людей і збільшення їх контролю над обставинами власного життя. Мартін Граматіков та Роберт Портер (2011) виокремлюють два виміри правового успроможнення – об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний вимір стосується існування (а також доступності та дієвості) правових норм та інститутів, які можуть бути застосовані людьми за потреби для захисту своїх прав та інтересів, а суб'єктивний вимір – внутрішнього переконання у власній здатності ефективно використовувати правові засоби для вирішення проблеми і готовності до дій.

Правова грамотність стосується передусім: 1) когнітивних навичок людини в царині права – здатності сприймати інформацію, розуміти її, критично осмислювати; 2) спроможності ефективно діяти на основі набутого знання (Zariski, 2014). У найпростішому тлумаченні правова грамотність означає знання щодо законів та інститутів права (Кашук, 2018).

Правова свідомість стосується того, що члени суспільства знають про закони та правові інститути і як до них ставляться, зокрема, яке значення люди надають закону у повсякденному житті, як закон впливає на їхнє сприйняття власної життєвої ситуації та на стосунки з іншими людьми, як він пов'язаний з уявленнями про норми та мораль (Zariski, 2014). Правова свідомість також має стосунок до людського досвіду, розуміння та поведінки, тобто поєднує когнітивний та поведінковий складники, ідеологію та практику в тих ситуаціях, де закон може відігравати певну роль (Chua & Engel, 2019). Правова свідомість включає у себе не тільки те, про що люди думають, але й те, про

що вони не думають, бо сприймають це як належне; вона проявляє себе в тому, що люди роблять і що говорять (Cowan, 2004).

Варто згадати ще одне англomовне поняття "legal awareness", яке трапляється у соціально-правових дослідженнях та у правопросвітницькій практиці. Найчастіше воно вживається як синонім правової грамотності у значенні «правова обізнаність» і стосується когнітивного складника взаємодії людини та закону. На пострадянських теренах це словосполучення також застосовується як переклад концепту «правова свідомість» і позначає, окрім знань, установки, почуття, ідеї, уявлення людей про право.

Отже, можна стверджувати, що поняття правоспроможності включає у себе суб'єктивне правове успроможнення та правову грамотність/обізнаність як окремі виміри, оскільки ефективне вирішення питань, пов'язаних із правом, потребує принаймні базового рівня знань та впевненості у власній здатності впоратися із проблемою. Водночас правоспроможність є вужчим концептом, аніж правова свідомість, оскільки бере до уваги не всі аспекти правового світогляду, сприйняття та поведінки, а лише ті, які мають прикладне значення, тобто допомагають людині задовольняти її потреби найкращим можливим способом.

Операціоналізація правоспроможності. Перші соціально-правові дослідження, котрі прямо чи опосередковано зачіпали деякі аспекти правоспроможності (не використовуючи саме цей термін), з'явилися у другій половині ХХ століття і мали на меті пояснити відмінності в поведінці людей щодо правових проблем та, як наслідок, різницю в результатах їх вирішення. Наприклад, Марк Галантер виокремлював категорію найбільш успішних учасників судових процесів, яких він назвав «повторними гравцями». Компетенції цих людей, на його думку, включали здатність сприймати та реагувати на скарги, обізнаність про способи правового захисту, психологічну готовність їх використовувати, шукати та користатися належною допомогою (процитовано в Pleasence et al., 2014). Фельстайнер, Абель та Сарат, автори відомої моделі поведінки у судових спорах, стверджували, що людина, аби бути спроможною скористатися можливостями судової системи, повинна ідентифікувати проблему ("naming"), правильно визначити винуватця ("blaming"), знати про правові рішення та бути готовою ними скористатися, попри можливі ризики та наслідки ("claiming") (процитовано в Pleasence et al., 2014).

Британське дослідження 2009 року «Вимірювання правової спроможності молоді» (Parle, 2009) стало одним із перших, сфокусованих саме на операціоналізації та вимірюванні правоспроможності. Оскільки на той момент напрацювання з цієї теми були вельми обмеженими, дослідники спиралися на методологію вимірювання фінансової спроможності. Зокрема, вони запозичили три виміри: знання, навички та установки, а також підхід, котрий пропонує аналізувати, що особа повинна успішно робити, щоб вважатися спроможною. Щоб з'ясувати, що саме здатна робити особа, котра має потрібні знання, навички та установки для вирішення саме правових питань, проводилися фокус-групи та глибинні інтерв'ю з маргіналізованою молоддю Лондона. У підсумку дослідження показало, що правова спроможність має включати: здатність ідентифікувати правовий характер проблеми; базові знання про юридичні права та процеси, що дають змогу людині усвідомити, з якою саме правовою проблемою вона має справу; знання про те, до кого звернутися за допомогою; розуміння, яких практичних кроків слід вжити для вирішення питання; навички ефективної комунікації та управління емоціями. Окрім того, важливими для успішного вирішення проблеми є впевненість у собі, наполегливість, мотивація, здатність до компромісу, а також позитивне або нейтральне ставлення до людей, місць та ситуацій, з якими доводиться мати справу.

Мартін Джонс (2010) додає до переліку характеристик правоспроможної людини навички ефективного пошуку інформації, довіру до правосуддя, а також активну громадську позицію: здатність «розуміти роль права у суспільстві, мислити критично та брати участь у дебатах щодо законодавства, брати участь у правозахисних заходах у громаді» (Jones, 2010, p. 7). Джонс також пропонує розглядати правоспроможність окремо на базовому рівні та на рівні конкретної проблеми. На базовому рівні особа має усвідомлювати роль закону в повсякденних ситуаціях, зокрема, бути здатною розпізнати правовий аспект проблем та питань, що виникають, але насамперед уникати можливих ризиків та небажаних ситуацій; знати, де отримати більше інформації та правову допомогу; вміти спілкуватися ефективно та впевнено; бути активним громадянином, передусім розуміти, що закони можна покращувати й змінювати та що в цьому процесі можна брати участь у демократичному суспільстві. Правоспроможність на рівні проблеми потребує «більш детального знання конкретних законів та процесів, навичок використання посібників для самопомоги, прийняття рішень, вміння знаходити та використовувати поради та юридичні послуги» (Jones, 2010, p. 9).

Канадський національний комітет дій з доступу до правосуддя у цивільних і сімейних справах (2013) пропонує розглядати правоспроможність окремо на різних етапах взаємодії з проблемами. На кожному етапі потрібні різні її складники: наприклад, на етапі уникнення проблем важливо розуміти, яких юридичних знань вимагає певна ситуація, і знати, де і як її отримати, а також мати навички

комунікації, самоорганізації та конструктивного вирішення конфліктів. На етапі вирішення проблем на додачу до вищеперахованого потрібно знати свої права, з ким говорити, яка допомога потрібна, якого результату бажано досягти, розуміти різні точки зору у спорі, а також мати навички вирішення проблем. Наступні два етапи – вирішення спорів альтернативними методами та вирішення спорів у судах та трибуналах – також потребують специфічних компетенцій. Натомість Балмер та співавтори виокремлюють інші чотири етапи: усвідомлення проблеми, пошук інформації та допомоги, вирішення проблеми, ширший вплив та реформування законодавства (Balmer et al., 2019).

Плезанс та співавтори наголошують на ключовій ролі ресурсів для спроможності у будь-якій царині: зокрема, вони виокремлюють фінансові ресурси, доступ до сучасних комунікаційних технологій, соціальний капітал, здоров'я, грамотність тощо (Pleasence et al., 2014). Вони пропонують чотири виміри правоспроможності – знання, установки, навички та ресурси, кожен з яких має базовий рівень та специфічний для ситуації чи проблеми. Щоб бути правоспроможними, людям не потрібно бути експертами в кожній сфері права, але потрібно бути здатними зрозуміти, чи хочуть вони діяти задля вирішення правової проблеми, і чи намагатися використовувати закон і систему правосуддя. Ще одним чинником, який дослідники пропонують враховувати, є попередній досвід людини. Люди, що знайомі із системою правосуддя, можуть бути впевненішими і більш схильними до дій. Натомість негативний досвід може зумовлювати прояви вивченої безпорадності.

Різні дослідники наголошують, що люди не лише мають справу з правовими проблемами, коли вони вже виникли, але й повинні бути здатними упереджувати виникнення проблем, розуміючи можливі юридичні наслідки своїх дій чи бездіяльності (Parle, 2009; Collard et al., 2011; National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, 2013).

Якщо узагальнити викладене вище, різні автори не суперечать один одному в тому, з яких вимірів складається правоспроможність та як вона виявляє себе в реальному світі, а радше доповнюють та уточнюють цей концепт.

Вимірювання правоспроможності в емпіричних дослідженнях. Основним джерелом інформації стосовно того, як люди вирішують свої правові питання, є опитування щодо правових потреб. З 1992 по 2021 роки було проведено щонайменше 230 таких опитувань у 108 країнах (World Justice Project, 2021). Протягом останніх років були здійснені спроби включати в них вимірювання правоспроможності: зокрема, в дослідження цивільного та соціального правосуддя в Англії та Уельсі (Pleasence et al., 2015; Castellano et al., 2020), всесвітній проект World Justice Project (2019), індонезійське опитування (Indonesia Judicial Research Society (IJRS), 2020), пілотне опитування перед початком великого австралійського дослідження «Громадське розуміння права» (Balmer et al., 2019).

Хоча концепт правоспроможності почав з'являтися в опитуваннях щодо правових потреб лише останніми роками, але окремі його виміри були предметом вивчення й раніше.

Зокрема, в контексті вимірювання правових знань дослідники зазвичай з'ясували:

- ступінь усвідомлення людьми правового виміру ситуацій;
- рівень знання законів, а саме прав та обов'язків, які закон накладає на людину;
- рівень обізнаності про те, де отримати правову допомогу.

Можна виокремити чотири способи вимірювання правових знань: запитання на самооцінку обізнаності, прямі запитання, гіпотетичні сценарії, відкриті запитання. Приклад запитання на самооцінку – «Наскільки добре ви обізнані про те, яким чином складається і витрачається державний бюджет?» (Програма розвитку ООН в Україні (ПРООН), 2015), прямого запитання – «Яка ставка прибуткового податку для фізичних осіб застосовується в Україні згідно із законодавством?» (ПРООН, 2015), гіпотетичного сценарію – «Микола – фермер, який хоче купити землю у свого орендодавця Оксани, коли відкриється ринок землі. Однак Оксана хоче продати землю іншій людині. Відповідно до закону, чи має право Микола вимагати від Оксани продати йому землю за ціною та за умовами, які вона погодилася з іншим покупцем?» (Координаційний центр з надання правової допомоги, 2021). Четвертий спосіб – відкриті запитання – майже не застосовується на практиці. Як приклад можна згадати дослідження 2010 року в Англії та Уельсі, де респондентів просили коротко описати їхні права у певній проблемній ситуації, про яку вони повідомили раніше. Правильною відповіддю вважалось посилання на закони та права, що стосувалися ситуації.

Запитання на самооцінку знань досить популярні, зокрема у вітчизняних дослідженнях: вони універсальні та прості. Проте спостереження показують, що самооцінка знань слабо пов'язана зі справжньою обізнаністю, якщо вимірювати її іншими, більш об'єктивними способами (Denvir et al., 2013). Тому такі питання можуть бути корисні здебільшого в комплексі з іншими, щоб оцінити запит на інформування або ж розрізнити усвідомлене незнання та неусвідомлене. Прямі контрольні запитання на знання законів або гіпотетичні сценарії краще відображають справжній рівень обізнаності. Водночас вони також не є стовідсотково точними. По-перше, люди можуть просто вгадувати правильні відповіді. По-друге, відповідаючи, вони можуть керуватися не знанням законодавства,

а уявленнями про справедливість та етику (Denvir et al., 2013; Pleasence et al., 2017). Врешті, якщо між законом та його реалізацією є розбіжності, учасники досліджень можуть говорити не про закон, а про те, як він зазвичай втілюється на практиці. Відкриті запитання дають цінне бачення того, як люди мислять щодо права та артикулюють правові аспекти ситуацій. З іншого боку, вони потребують більших зусиль на кодування та інтерпретацію, здебільшого унеможливають категоризацію відповідей на «правильні» та «хибні», а також можуть бути занадто складними для деяких респондентів, котрі взагалі не можуть дати розгорнуту відповідь власними словами. Крім того, умовно правильна відповідь не обов'язково означає, що людина знає законодавство, оскільки і в цьому випадку вона може керуватися власними уявленнями про справедливість і суспільні норми.

Очевидно, що неможливо виміряти обізнаність про всі сфери права чи про всі закони в одній вибраній сфері. Тому однією з ключових дослідницьких проблем, коли йдеться про правову грамотність, є вибір тих аспектів законодавства, про які слід запитувати. Це можуть бути закони чи процедури, розуміння яких критичне для успішного упередження чи вирішення правових проблем; або ті, що стосуються найбільш поширених ситуацій, або проблем з найбільш серйозними негативними наслідками. Або ж це можуть бути фундаментальні засади права в певній царині. Щоб показники правових знань справді відображали рівень правової спроможності, важливо переконатися, що саме ці знання допомагають людям ефективно вирішувати свої правові проблеми.

Правові установки, які зазвичай вимірюються в опитуваннях щодо правових потреб, можна умовно поділити на дві групи:

- ставлення до інституцій правосуддя/правопорядку/надавачів правових сервісів та готовність взаємодіяти з ними. Твердження щодо ставлення до інституцій здебільшого стосуються того, наскільки вони є чесними, справедливими, неупередженими та помічними для звичайних людей;

- суб'єктивне правове успроможнення: віра у власну здатність впоратися з проблемою, котра має правовий вимір.

Зазвичай респондентам пропонують набір тверджень та просять оцінити, наскільки вони з ними згодні чи не згодні.

Вимірювання правових установок, на відміну від правових знань, на практиці мало відрізняється від країни до країни. Подібні формулювання використовуються і в країнах з вищим доходом, як Австралія (Balmer et al., 2019) чи Нідерланди (van Velthoven & ter Voert, 2004), і в бідніших, як Бангладеш (Kind et al., 2018) чи Східний Тимор (Everett, 2009). Водночас лише окремі дослідники повідомляють, що тестують та валідизують інструментарій вимірювання, зокрема, шукаючи взаємозв'язки між правовими установками та успішністю вирішення правових проблем (Pleasence & Balmer, 2018; Pleasence & Balmer, 2019; Balmer et al., 2021a; Balmer et al., 2021b). Щоб ті чи інші установки відображали рівень правової спроможності, важливо, аби вони демонстрували стійкий та сильний зв'язок з ефективністю поведінки людей у ситуаціях, котрі мають правовий вимір.

Як у соціології, так і в інших дисциплінах розроблені підходи до вимірювання окремих навичок, у тому числі за допомогою опитувань. Водночас нам практично не відомі спроби адаптувати та застосувати їх в опитуваннях щодо правових потреб або інших соціально-правових дослідженнях.

Що стосується ресурсів, в опитуваннях щодо правових потреб, як у соціологічних дослідженнях загалом, загальноприйнятою є практика з'ясовувати демографічні характеристики та соціальний портрет учасників. Соціально-демографічні характеристики, котрі найчастіше застосовуються, включають стать (гендер), вік, освіту, рівень доходу, місце проживання (наприклад, у сільській чи міській місцевості, у великому місті чи в менших населених пунктах). Дещо рідше в опитуваннях ставляться запитання про наявність інвалідності, цивільний стан (зокрема, наявність та кількість дітей), статус працевлаштування, расову/етнічну приналежність, статус мігранта та мову, якою людина користується вдома. Ще рідше – про статус пенсіонера або отримувача соціальної допомоги, наявність ментальних проблем, приналежність до видимої меншини, основне джерело доходу, тип житла (власне чи орендоване), відстань до найближчого суду, віктимізацію (досвід жертви злочину), наявність доступу до Інтернету та соціальний капітал. Порівняння відповідей у розрізі цих характеристик також є типовим складником аналізу даних у цих опитуваннях. На жаль, нам відомі лише одиничні випадки, коли таке порівняння здійснювалось для змінних, котрі описують статус вирішення правової проблеми. Що з перерахованого можна вважати ресурсом, котрий посилює правоспроможність особи, залежить від соціального, політичного, культурного, економічного контексту, а також від ситуативних чинників. Як і для інших вимірів правоспроможності, потрібен підтверджений зв'язок певних соціально-демографічних параметрів з ефективністю вирішення людиною правових питань та проблем.

Попри велику кількість даних з різних країн, досить мало відомо про те, які саме характеристики особи найбільше пов'язані з вищими шансами досягти успішного результату у ситуації, котра має правовий вимір. За даними одного з опитувань в Англії та Уельсі, обізнаність щодо своїх прав

(виміряна як суб'єктивна оцінка рівня власних знань на момент виникнення проблеми) мало впливала на успіх у досягненні цілей серед тих, хто зумів отримати правову консультацію. Натомість там, де респонденти захищали свої права без сторонньої допомоги, обізнаніші мали вдвічі більшу ймовірність повністю досягти мети, а також більше шансів не шкодувати про вибрану ними стратегію дій, на відміну від тих, хто не знав своїх прав (Balmer et al., 2010). Інше опитування показало, що люди з низьким рівнем правоспроможності (котра вимірювалась за шкалами правової впевненості, самоефективності та недоступності правосуддя) частіше не вдавались до жодних заходів у разі виникнення правової проблеми, з меншою ймовірністю розуміли свої права та обов'язки на той момент, мали більше труднощів з пошуком інформації і з тим, щоб упоратися зі своїм питанням, більше шансів зазнати невдачі, намагаючись отримати допомогу із правовою проблемою, і загалом лишались менш задоволеними досягнутими результатами (YouGov, 2020). Опитування в різних країнах демонструють зв'язок між результатами вирішення правових проблем та окремими соціально-демографічними характеристиками, передусім освітою та доходом. Більш вразливі групи населення загалом мають гірші шанси добитися справедливості (van Velthoven & ter Voert, 2004; Currie, 2005).

Більшість опитувань щодо правових потреб, які прямо чи опосередковано стосуються правоспроможності, оснований на вивченні попереднього досвіду зіткнення людини із правовою проблемою. Цей підхід дає змогу аналізувати факти замість суджень і підтвердив свою цінність як для наукових, так і для практичних задач. На жаль, він накладає деякі обмеження на вимірювання правоспроможності.

Велика складність полягає в тому, що «події правового характеру можуть траплятися на кожному кроці й у безлічі проявів – від купівлі запечених бобів, у яких вийшов термін придатності, до звинувачення у кримінальному злочині або притягнення роботодавця до відповідальності через незаконне звільнення» (Parle, 2009, р. 16). Неоднаковість правових проблем становить основну проблему, коли ми намагаємось порівняти людей за ступенем їхньої правоспроможності на основі їхнього попереднього досвіду. Дослідження показують, що тип/зміст правової проблеми (наприклад, трудова, сімейна тощо) пов'язаний із шансами її успішного вирішення (Genn, 1999; Genn & Paterson, 2001; Gramatikov, 2012; Murayama, 2007). Закономірно, що одні проблеми та спори вирішуються простіше, інші – складніше: скажімо, повернути товар із терміном придатності, що збіг, загалом легше, аніж пройти через процедуру розлучення з поділом майна. Тип проблеми впливає на ймовірність розпізнавання проблеми як правової, а тому на те, яку стратегію людина вибере для її вирішення. Ідентифікація проблеми як правової підвищує шанси на звернення до юриста чи пошук юридичної інформації (Pleasence et al., 2015). Також є свідчення, що в деяких галузях права люди орієнтуються гірше, ніж в інших: це помітно і тоді, коли учасники досліджень самі оцінюють свої знання на момент виникнення проблеми, і тоді, коли вони проходять тести (Pleasence et al., 2015). Зміст проблем впливає і на те, як люди оцінюють свої шанси на успішний вихід із ситуації (Pleasence et al., 2015). У спорах, де інша сторона наділена більшою владою чи ресурсами (як у випадку конфліктів з державними інституціями), люди у середньому налаштовані більш песимістично (Gramatikov & Porter, 2011; Srbijanko et al., 2013), а тому є ймовірність, що вони відмовлятимуться від активних дій щодо захисту своїх прав.

Із цього витікає, що оцінка правоспроможності людини виключно на основі її попереднього досвіду вирішення правових проблем обмежує можливості порівняння між учасниками дослідження. Навіть більше, одна людина може бути краще підготовленою до вирішення одних проблем, але гірше справлятися з іншими; або мати різну спроможність щодо тієї самої проблеми в різні періоди життя та за різних особистих обставин (McDonald, 2021). Окрім того, потенціал екстраполяції цього досвіду на інші ситуації, з якими людина може зіткнутися у подальшому, потребує окремого вивчення.

Врешті, якщо у людини не було правових проблем за визначений період часу, досліднику бракуватиме даних, щоб оцінити її правоспроможність. Навіть більше, найбільш ефективні у запобіганні проблем люди з високим рівнем правоспроможності можуть не потрапити в опитування, якщо їх питатимуть саме про проблеми чи серйозні ситуації.

Водночас цілком нехтувати попереднім досвідом вирішення правових проблем також видається недоцільним, оскільки, за деякими спостереженнями, наявний зв'язок між складниками правоспроможності та досвідом. Наприклад, концепція суб'єктивного правового успроможнення базується на припущенні, що більш оптимістичні погляди людини на шанси захистити власні права свідчать про її вищу спроможність впоратися з правовою проблемою. В цьому припущенні, безумовно, є раціональне зерно: люди не схильні витратити сили та ресурси на справи, що заздалегіть видаються безнадійними. Проте, за деякими свідченнями, досвід зіткнення з правовими проблемами знижує суб'єктивну оцінку правових можливостей: чим більше таких проблем було в особи, тим нижчою є її впевненість у спроможності досягти справедливого вирішення питання у гіпотетичних ситуаціях (Pleasence et al., 2015; YouGov, 2020) або гірше ставлення до системи правосуддя (Srbijanko et al., 2013). Особливо впливовим був негативний досвід. Отже, висока оцінка власних

правових можливостей може в окремих випадках радше свідчити про недосконале розуміння процесів та недооцінку складності правових проблем, аніж про вищий рівень правоспроможності.

Висновки. Здійснений нами огляд висвітлює проблеми та складнощі, з якими стикаються дослідники, котрі намагаються застосувати концепт правоспроможності в емпіричних дослідженнях. По-перше, тип/зміст правової проблеми є одним із визначальних чинників, що впливає на результат її вирішення, тоді як різноманіття правових ситуацій, з якими може стикнутися особа, є величезним. Це дуже ускладнює порівняння двох людей за рівнем правоспроможності суто на основі їхнього попереднього досвіду, оскільки для коректного порівняння ці двоє повинні би мати подібні проблеми, що в реальному житті трапляється рідко. Крім того, це теоретично обмежує можливість екстраполювати попередній досвід на майбутні проблеми, з якими людина може стикнутися, та ускладнює розробку універсального інструментарію для всіх типів проблем. По-друге, є свідчення, що сам досвід (не)вирішення проблеми впливає на рівень правоспроможності. Намагаючись вжити заходів, людина може набувати нових знань щодо законодавства/процедур та навичок взаємодії у правовому контексті. Якщо результат був незадовільним, це може сприяти появі «навченої безпорадності», і наступного разу людина не захоче діяти для захисту своїх прав. Досвід може позначитися на установках щодо системи правосуддя, зробивши їх більш реалістично-песимістичними. Тому навіть за умови повторення тієї самої проблеми у тієї ж людини за схожих обставин наступного разу результат може виявитися іншим.

Нині про способи вимірювання правоспроможності відомо менше, аніж не відомо. По-перше, майже відсутні напрацювання з вимірювання правових навичок саме у правовому контексті. По-друге, бракує емпіричних свідчень про те, яку роль відіграють різні складники правоспроможності на різних етапах вирішення проблеми, і які індикатори підходять для вимірювання цього концепту на базовому та на специфічному для проблеми рівні. По-третє, зібрано мало даних про те, як складники правоспроможності, виміряні різними способами, пов'язані з імовірністю успішно вирішити правову проблему, тобто які з них є кращими предикторами правоспроможності. Ті дані, які є, отримані на основі опитувань в окремих країнах, тобто їх відтворюваність у новому соціально-правовому контексті потрібно перевіряти. Більшість наявних підходів до вимірювання складників правоспроможності потрібно валідизувати перед застосуванням.

Подальші напрями роботи над адаптацією концепту правоспроможності для емпіричних соціально-правових досліджень могли би включати:

- поглиблений аналіз емпіричних даних для пошуку найкращих предикторів успішного запобігання та вирішення людьми своїх правових проблем на різних етапах цього процесу;
- адаптацію наявних інструментів для вимірювання окремих навичок/компетенцій до правової сфери;
- валідизацію наявного інструментарію на рівні окремих країн.

Shpiker M. Measurement of legal capability in empirical sociology

The article presents an overview of approaches to the conceptualization and operationalization of a legal capability, which is defined as a set of personal characteristics necessary for a person to effectively address issues related to law. A distinction is made between legal capability and other related concepts, such as legal literacy or awareness, legal empowerment, and legal consciousness. The article summarizes the main aspects of legal capability and their manifestations: knowledge, attitudes, skills, and resources. Researchers recommend considering these aspects separately at each stage of resolving a legal issue, as well as at the basic level and the level of a specific problem. It is emphasized that a legal person must be able not only to solve but also to prevent problems that have a legal dimension.

The article also summarizes the international practice of applying the concept of legal capability in surveys on socio-legal issues. The concept itself has only begun to appear in legal needs surveys in recent years, but some aspects of it, such as legal knowledge, attitudes toward the justice system, or confidence in one's own ability to seek justice in disputes, have been explored before. Despite a large amount of data from different countries, there are currently few statistically confirmed observations about certain indicators of legal knowledge, attitudes, skills, and resources which are most associated with a higher chance of achieving a successful outcome on a legal issue. There is also a lack of data about measuring legal skills and the role played by different aspects of legal capability at different stages of solving the problem and at the basic and specific level in a certain society. Another methodological challenge is the need to take into account the huge variety of legal situations and disputes that people deal with in everyday life.

Key words: legal capability, legal issues, legal awareness, factors of successful exercising of rights, justice, methodology of sociological research, measurement, social inequality, civil society.

Література:

1. Balmer N. J., Buck A., Patel A., Denvir C., Pleasence P. Knowledge, capability and the experience of rights problems: research report March 2010. London : Plenet, 2010. 68 p. URL: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2010/05/knowledge-capability-and-the-experience-of-rights-problems-lsrc-may-2010-255.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
2. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., Denvir C. The Perceived Inaccessibility of Courts (PIC) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2021. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Courts-PIC-Scale.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
3. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., Denvir C. The Perceived Inaccessibility of Lawyers (PIL) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2021. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Lawyers-PIL-Scale.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
4. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., McRae C. Law... What is it Good For? How People see the Law, Lawyers and Courts in Australia. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2019. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2019/10/Law-What-is-it-Good-For-Report.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
5. Brousalis K. Building an understanding of legal capability: An online scan of legal capability research. Ontario : Community Legal Education Ontario, 2016. URL: https://cleoconnect.ca/wp-content/uploads/2019/06/online-scan-legal-capability.September-2016.final_.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
6. Castellano G., Wakeford C., May T. Reshaping legal services to meet people's needs: an analysis of legal capability. *Legal Services Board*, 2020. URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/PLE-Reshaping-Legal-Services.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
7. Chua L. J., Engel D. M. Legal Consciousness Reconsidered. *Annual Review of Law and Social Science*. 2019. V. 15 (1), P. 335-353. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-101518-042717
8. Collard S., Deeming C., Wintersteiger L., Jones M., Sargeant J. Public Legal Education Evaluation Framework. Bristol : University of Bristol Personal Finance Research Centre, 2011. URL: <https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1201.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
9. Cowan D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review Limited*. 2004. V. 67 (6), P. 928–958. DOI: 10.1111/j.1468-2230.2004.00518.x
10. Currie A. A National Survey of the Civil Justice Problems of Low and Moderate-Income Canadians: Incidence and Patterns. 2005. URL: <https://www.cfcj-fcj.org/sites/default/files/docs/2006/currie-en.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
11. Denvir C., Balmer N. J., Pleasence P. When legal rights are not a reality: do individuals know their rights and how can we tell? *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2013. V. 35 (1), P. 139–160. DOI: 10.1080/09649069.2013.774764
12. Everett S. Law and Justice in Timor-Leste: A Survey of Citizen Awareness and Attitudes Regarding Law and Justice in East Timor. The Asia Foundation, 2009. URL: <https://www.charneyresearch.com/wp-content/uploads/2014/02/A-Survey-of-Citizen-Awareness-and-Attitudes-Regarding-Law-and-Justice-in-East-Timor-.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
13. Genn H. Path to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford and Portland : Hart Publishing, 1999. 382 p.
14. Genn H., Paterson A. Paths to Justice Scotland: What People in Scotland Think and Do about Going to Law. Oxford : Hart Publishing, 2001. 304 p.
15. Gramatikov M., Porter R. B. Yes, I can: subjective legal empowerment. *Georgetown Journal of Poverty Law and Policy*. 2011. V. 18 (2), P. 169–199. DOI: 10.2139/ssrn.1685839
16. Gramatikov M. A. Met and Unmet Legal Needs in Moldova. Chisinau: Soros Foundation – Moldova, 2012. URL: <https://cnajgs.md/en/publications-reports-and-research/legal-needs-in-moldova> (дата звернення: 21.02.2022).
17. Indonesia Judicial Research Society. Legal Needs Survey in Indonesia 2019: In Lampung and South Sulawesi Provinces. Jakarta : Indonesia Judicial Research Society, 2020. URL: https://ijrs.or.id/wp-content/uploads/2021/01/Legal-Need-Survey-ENG_R4.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
18. Jones M. Legal capability. London : Plenet, 2010. URL: <http://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/legal-capability-planet-2009-147-1-147.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).

19. Kind M., Gramatikov M., Núñez R., Kernchen N. Justice Needs and Satisfaction in Bangladesh: Legal Problems in Daily Life. *The Hague: HiiL*, 2018. URL: <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/07/HiiL-Bangladesh-JNS-report-web.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
20. Legal Needs Surveys and Access to Justice. Open Society Foundations. Paris : OECD Publishing, 2019. 208 p.
21. Masser A. L. Measurement methodologies for legal empowerment of the poor. *United Nations Development Programme (UNDP) Oslo Governance Centre Discussion Paper 6*. 2008. URL: <https://www.snap-undp.org/lepknowledgebank/Public%20Document%20Library/Measurement-Methodologies-for-Legal-Empowerment-of-the-Poor.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
22. McDonald H. Assessing Access to Justice: How Much “Legal” Do People Need and How Can We Know? *UC IRVINE Law Review*. 2021. V. 11 (3). URL: <https://scholarship.law.uci.edu/ucilr/vol11/iss3/6> (дата звернення: 21.02.2022).
23. Murayama M. Experiences of problems and disputing behaviour in Japan. *Meiji Law Journal*. 2007. V. 14, P. 1–59. URL: https://m-repo.lib.meiji.ac.jp/dspace/bitstream/10291/9399/1/lawjournal_14_1.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
24. National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, Prevention, Triage and Referral Working Group. Responding early, responding well: access to justice through the early resolution services sector. 2013. URL: <http://www.cfcj-fcj.org/sites/default/files/docs/2013/Report%20of%20the%20Prevention%2C%20Triage%20and%20Referral%20WG%20.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
25. Parle L. J. Measuring young people’s legal capability. London : PLENET, 2009. URL: <http://www.lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/04/measuring-young-peoples-legal-capability-2009-93.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
26. PLEAS Task Force. Developing Capable Citizens: the Role of Public Legal Education Task Force Report. 2007. URL: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/pleas-task-force-report-14.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
27. Pleasence P., Balmer N. J., Denvir C. How People Understand and Interact with the Law. Cambridge UK : PPSR (Pascoe Pleasence Ltd), 2015. 229 p. URL: https://www.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2015/12/HPUIL_report.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
28. Pleasence P., Balmer N. J. Legal Confidence and Attitudes to Law: Developing Standardized Measures of Legal Capability. Cambridge UK : PPSR (Pascoe Pleasence Ltd), 2018. URL: <https://research.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2019/02/Legal-Confidence-and-Attitudes-to-Law-Developing-Standardised-Measures-of-Legal-Capability-web-version-1.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
29. Pleasence P., Balmer N. J. Development of a General Legal Confidence Scale: A First Implementation of the Rasch Measurement Model in Empirical Legal Studies. *Journal of Empirical Legal Studies*. 2019. V. 16 (1), P. 143–174. DOI: 10.1111/jels.12212/
30. Pleasence P., Balmer N. J., Denvir C. Wrong about Rights: Public Knowledge of Key Areas of Consumer, Housing and Employment Law in England and Wales. *The Modern Law Review*. 2017. V. 80, P. 836–859. DOI: 10.1111/1468-2230.12290
31. Pleasence P., Coumarelos C., Forell S., McDonald H., Mulherin G. Reshaping Legal Services: Building on the Evidence Base. Sydney : Law and Justice Foundation of New South Wales, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/271209413_Reshaping_Legal_Assistance_Services_Building_on_the_Evidence_Base_-_A_Discussion_Paper (дата звернення: 21.02.2022).
32. Srbijanko J. K., Korunovsk N., & Maleska T. Legal Need Survey in the Republic of Macedonia: The Legal Problems People Face and the Long Path to Justice. Skopje : Open Society Foundation, 2013. URL: <https://fosm.mk/wp-content/uploads/publications/20131810-Analiza-eng.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
33. van Velthoven B. C. J., ter Voert M. J. Paths to Justice in the Netherlands: Looking for Signs of Social Exclusion. Leiden University Department of Economics, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/236172324_Paths_to_Justice_in_the_Netherlands_Looking_for_Signs_of_Social_Exclusion (дата звернення: 21.02.2022).
34. Wintersteiger L. Legal Needs, Legal Capability and the Role of Public Legal Education. Law for Life: the Foundation for Public Legal Education, 2015. URL: <https://www.advicenow.org.uk/sites/default/files/uploads/Legal-needs-Legal-capability-and-the-role-of-Public-Legal-Education.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
35. Atlas of Legal Needs Surveys. World Justice Project. 2021. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/atlas-legal-needs-surveys> (дата звернення: 21.02.2022).

36. Measuring the Justice Gap: A People-centered Assessment of Unmet Justice Needs around the World. World Justice Project. 2019. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/access-justice/measuring-justice-gap> (дата звернення: 21.02.2022).
37. Legal needs of Individuals in England and Wales: Technical Report 2019/20. *YouGov*. URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Legal-Needs-of-Individuals-Technical-Report-Final-January-2020.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
38. Zariski A. *Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies*. Edmonton, AB, Canada : Athabasca University Press, 2014. 206 p.
39. Кашук В. Б. Правова грамотність українців: її стан за підсумками першого «Всеукраїнського правового диктанту» та перспективи покращення. *Матеріали XLVII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, Вінниця, 14–23 березня 2018 р. Вінниця, 2018. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2018/paper/view/4657> (дата звернення: 21.02.2022).
40. Готовність землевласників та землекористувачів до впровадження земельної реформи: результати опитування щодо правової обізнаності, знання про ринок землі та адміністративні аспекти землекористування, червень-липень 2021. Координаційний центр з надання правової допомоги. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/land-reform-print-ukr-fin.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
41. Громадянська обізнаність в Україні. Програма розвитку ООН в Україні. 2015. URL: <https://www.slideshare.net/undpukraine/ss-70205711> (дата звернення: 21.02.2022).

References:

1. Balmer, N. J., Buck, A., Patel, A., Denvir, C., & Pleasence, P. (2010). Knowledge, Capability and the Experience of Rights Problems: Research Report. London : Plenet. Retrieved February 21, 2022 from: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2010/05/knowledge-capability-and-the-experience-of-rights-problems-lsrc-may-2010-255.pdf>
2. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & Denvir, C. (2021a). The Perceived Inaccessibility of Courts (PIC) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne: Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Courts-PIC-Scale.pdf>
3. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & Denvir, C. (2021b). The Perceived Inaccessibility of Lawyers (PIL) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Lawyers-PIL-Scale.pdf>
4. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & McRae, C. (2019). Law... What is it Good For? How People see the Law, Lawyers and Courts in Australia. Melbourne: Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2019/10/Law-What-is-it-Good-For-Report.pdf>
5. Brousalis, K. (2016). Building an understanding of legal capability: An online scan of legal capability research. Ontario: Community Legal Education Ontario. Retrieved February 21, 2022 from: https://cleoconnect.ca/wp-content/uploads/2019/06/online-scan-legal-capability.September-2016.final_.pdf
6. Castellano, G., Wakeford, C., & May, T. (2020). Reshaping legal services to meet people's needs: an analysis of legal capability. Legal Services Board. Retrieved February 21, 2022 from: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/PLE-Reshaping-Legal-Services.pdf>
7. Chua, L.J., & Engel, D. M. (2019). Legal Consciousness Reconsidered. *Annual Review of Law and Social Science*, 15 (1), 335–353. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-101518-042717
8. Collard, S., Deeming, C., Wintersteiger, L., Jones, M., & Seargeant, J. (2011). Public Legal Education Evaluation Framework. Bristol: University of Bristol Personal Finance Research Centre. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1201.pdf>
9. Cowan, D. (2004). Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review Limited*. 2004, 67 (6), 928–958. DOI: 10.1111/j.1468-2230.2004.00518.x
10. Currie, A. (2005). A National Survey of the Civil Justice Problems of Low and Moderate-Income Canadians: Incidence and Patterns. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.cfcj-fcjc.org/sites/default/files/docs/2006/currie-en.pdf>
11. Denvir, C., Balmer, N. J., & Pleasence, P. (2013). When legal rights are not a reality: do individuals know their rights and how can we tell? *Journal of Social Welfare and Family Law*, 35 (1), 139–160. DOI: 10.1080/09649069.2013.774764

12. Everett, S. (2009). Law and Justice in Timor-Leste: A Survey of Citizen Awareness and Attitudes Regarding Law and Justice in East Timor. The Asia Foundation. Retrieved February 21 2022, from: <https://www.charneyresearch.com/wp-content/uploads/2014/02/A-Survey-of-Citizen-Awareness-and-Attitudes-Regarding-Law-and-Justice-in-East-Timor-.pdf>
13. Genn, H. (1999). Path to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford : Hart Publishing.
14. Genn, H., & Paterson, A. (2001). Paths to Justice Scotland: What People in Scotland Think and Do about Going to Law. Oxford : Hart Publishing.
15. Gramatikov, M., & Porter, R. B. (2011). Yes, I can: subjective legal empowerment. *Georgetown Journal of Poverty Law and Policy*, 18 (2), 169–199. DOI: 10.2139/ssrn.1685839
16. Gramatikov, M. A. (2012). Met and Unmet Legal Needs in Moldova. Chisinau: Soros Foundation – Moldova. Retrieved February 21, 2022 from: <https://cnaigs.md/en/publications-reports-and-research/legal-needs-in-moldova>
17. Indonesia Judicial Research Society. (2020). Legal Needs Survey in Indonesia 2019: In Lampung and South Sulawesi Provinces. Jakarta: Indonesia Judicial Research Society. Retrieved February 21, 2022 from: https://ijrs.or.id/wp-content/uploads/2021/01/Legal-Need-Survey-ENG_R4.pdf
18. Jones, M. (2010). Legal capability. London : Plenet. Retrieved February 21, 2022 from: <http://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/legal-capability-planet-2009-147-1-147.pdf>
19. Kashchuk, V. (2018). Pravova hramotnist' ukrayintsiv: yiyi stan za pidsumkamy pershoho "Vseukrayins'koho pravovoho dyktantu" ta perspektyvy pokrashchennya [Legal literacy of Ukrainians: its state as a result of the first "All-Ukrainian legal dictation" and prospects for improvement]. *Materialy XLVII naukovo-tekhnichnoyi konferentsiyi pidrozdiliv VNTU*, Vinnytsya, 14–23.03.2018. Retrieved February 21, 2022 from: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2018/paper/view/4657> [in Ukrainian]
20. Kind, M., Gramatikov, M., Núñez, R., & Kernchen, N. (2018). Justice Needs and Satisfaction in Bangladesh: Legal Problems in Daily Life. The Hague: HiiL. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/07/HiiL-Bangladesh-JNS-report-web.pdf>
21. Koordynatsiyny tsestr z nadannya pravovoyi dopomohy. (2021). Hotovnist' zemlevlasnykiv ta zemlekorystuvachiv do vprovadzhennya zemel'noyi reformy: rezul'taty opytuvannya shchodo pravovoyi obiznanosti, znannya pro rynek zemli ta administratyvni aspekty zemlekorystuvannya, cherven'-lypen' 2021 [Readiness of landowners and land users to implementation of land reform: results of the legal awareness survey, knowledge of the land market and administrative aspects of land use, June-July 2021]. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/land-reform-print-ukr-fin.pdf> [in Ukrainian]
22. Masser, A. L. (2008). Measurement methodologies for legal empowerment of the poor. *United Nations Development Programme (UNDP) Oslo Governance Centre Discussion Paper 6*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.snap-undp.org/lepknowledgebank/Public%20Document%20Library/Measurement-Methodologies-for-Legal-Empowerment-of-the-Poor.pdf>
23. McDonald, H. (2021). Assessing Access to Justice: How Much "Legal" Do People Need and How Can We Know? *UC IRVINE Law Review*, 11 (3). Retrieved from: <https://scholarship.law.uci.edu/ucilr/vol11/iss3/6>
24. Murayama, M. (2007). Experiences of problems and disputing behaviour in Japan. *Meiji Law Journal*, 14, 1–59. Retrieved from: https://m-repo.lib.meiji.ac.jp/dspace/bitstream/10291/9399/1/lawjournal_14_1.pdf
25. National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, Prevention, Triage and Referral Working Group. (2013). Responding early, responding well: access to justice through the early resolution services sector. Retrieved February 21, 2022 from: <http://www.cfcj-fcjc.org/sites/default/files/docs/2013/Report%20of%20the%20Prevention%2C%20Triage%20and%20Referral%20WG%20.pdf>
26. Open Society Foundations. (2019). Legal Needs Surveys and Access to Justice. Paris : OECD Publishing.
27. Parle, L. J. (2009). Measuring young people's legal capability. London : PLENET. Retrieved February 21, 2022 from <http://www.lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/04/measuring-young-peoples-legal-capability-2009-93.pdf>
28. PLEAS Task Force. (2007). Developing Capable Citizens: the Role of Public Legal Education Task Force Report. Retrieved February 21, 2022 from: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/pleas-task-force-report-14.pdf>
29. Pleasence, P. & Balmer, N. J. (2019). Development of a General Legal Confidence Scale: A First Implementation of the Rasch Measurement Model in Empirical Legal Studies. *Journal of Empirical Legal Studies*, 16 (1), 143–174. DOI: 10.1111/jels.12212

30. Pleasence, P., & Balmer, N. J. (2018). *Legal Confidence and Attitudes to Law: Developing Standardized Measures of Legal Capability*. Cambridge UK: PPSR (Pascoe Pleasence Ltd). Retrieved February 21, 2022 from: <https://research.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2019/02/Legal-Confidence-and-Attitudes-to-Law-Developing-Standardised-Measures-of-Legal-Capability-web-version-1.pdf>
31. Pleasence, P., Balmer, N. J., & Denvir, C. (2015). *How People Understand and Interact with the Law*. Cambridge UK: PPSR (Pascoe Pleasence Ltd). Retrieved February 21, 2022 from: https://www.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2015/12/HPUIL_report.pdf
32. Pleasence, P., Balmer, N. J., & Denvir, C. (2017). Wrong about Rights: Public Knowledge of Key Areas of Consumer, Housing and Employment Law in England and Wales. *The Modern Law Review*, 80, 836–859. DOI: 10.1111/1468-2230.12290
33. Pleasence, P., Coumarelos, C., Forell, S., McDonald, H., & Mulherin, G. (2014). *Reshaping Legal Services: Building on the Evidence Base*. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales. Retrieved February 21, 2022 from: https://www.researchgate.net/publication/271209413_Reshaping_Legal_Assistance_Services_Building_on_the_Evidence_Base_-_A_Discussion_Paper
34. Prohrama rozvytku OON v Ukraini. (2015). Hromadyans'ka obiznanist' v Ukraini [Civic awareness in Ukraine]. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.slideshare.net/undpukraine/ss-70205711> [in Ukrainian]
35. Srbijanko, J. K., Korunovska, N., & Maleska, T. (2013). *Legal Need Survey in the Republic of Macedonia: The Legal Problems People Face and the Long Path to Justice*. Skopje: Open Society Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://fosm.mk/wp-content/uploads/publications/20131810-Analiza-eng.pdf>
36. van Velthoven, B. C. J., & ter Voert, M. J. (2004). *Paths to Justice in the Netherlands: Looking for Signs of Social Exclusion*. Leiden University Department of Economics. Retrieved February 21, 2022 from: https://www.researchgate.net/publication/236172324_Paths_to_Justice_in_the_Netherlands_Looking_for_Signs_of_Social_Exclusion
37. Wintersteiger, L. (2015). *Legal Needs, Legal Capability and the Role of Public Legal Education*. Law for Life: the Foundation for Public Legal Education. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.advicenow.org.uk/sites/default/files/uploads/Legal-needs-Legal-capability-and-the-role-of-Public-Legal-Education.pdf>
38. World Justice Project. (2019). *Measuring the Justice Gap: A People-centered Assessment of Unmet Justice Needs around the World*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/access-justice/measuring-justice-gap>
39. World Justice Project. (2021). *Atlas of Legal Needs Surveys*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/atlas-legal-needs-surveys>
40. YouGov. (2020). *Legal needs of Individuals in England and Wales: Technical Report 2019/20*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Legal-Needs-of-Individuals-Technical-Report-Final-January-2020.pdf>
41. Zariski, A. (2014). *Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies*. Edmonton, AB, Canada: Athabasca University Press.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2022

Стаття рекомендована до друку 11.04.2022